

Kronans hantlangare eller självständiga elitborgare? Den tyskbördiga eliten i den svenska staden Nyen i slutet av 1600-talet

Kasper Kepsu

Åbo Akademi

Abstract: The Crown's henchmen or independent elite burghers? The German merchant elite in the Swedish town of Nyen in the late 17th century

This article deals with the merchant elite in Nyen, also called Nyenskans, the easternmost Swedish trading town at the far end of the Gulf of Finland. The town was founded in 1642 in the Swedish province Ingria and located in the same place that Saint Petersburg is located today. In the last decades of the 17th century, trade volumes in Nyen greatly increased, mostly because of prosperous transit trade based on naval stores. At the same time, Nyen was a border town with pivotal importance for Swedish military strategy. However, Nyen was destroyed by the Russians in 1703, and the merchants fled.

The most powerful burghers were of German or Baltic-German descent. Some had an ethnic background from Sweden and The Netherlands. The town was dominated by roughly 10–20 families, in particular Hueck and Luhr, closely tied by marriage. The elite families had an important position as mediators in the transit trade between the merchant houses in Amsterdam and Lübeck and suppliers of raw materials from north-eastern Europe. They had commercial experience and good transnational networks as well as political power. The elite merchants were active in long-distance trade, but many also served as city councillors. The ability to lend money to other burghers, in turn, resulted in a strong grip on local trade.

Still, the elite could not control the town without considering the Crown. During the final decades of the 17th century, the central government tightened its grip on the town for military and strategic reasons. Control was looser than in the core areas of Sweden, but stricter than in other towns in the Eastern Baltic provinces. Though state-ruled to a degree, Nyen can also be characterised as a *privatized monopoly town* and *network town*.

Keywords: Nyen, borgerskap, migration, fjärrhandel, stadsförvaltning

Gränsstad och stat

Staden *Nyen*, belägen där S:t Petersburg ligger idag, var den östligaste stapelstaden i det svenska väldet under 1600-talet. *Nyen*, även kallad *Nyenskans*, hade ett strategiskt läge nära den svensk-ryska gränsen och längs gamla handelsvägar mellan öst och väst. Den svenska kronan hade betydande militära och ekonomiska intressen i staden, men samtidigt var det ledande borgerskapet i staden förhållandevis starkt. Det här utgör en fruktbar konstellation för undersökandet av det nyenska borgerskapets och den svenska kronans förhållande.

På många håll i Europa, även i Sverige, ville stater under tidigmodern tid utöka sin kontroll över städernas magistrater, vilka tidigare varit påfallande autonoma. Samtidigt uppstod i många städer ett oligarkiskt ledarskikt, eftersom det var enklare för statsmakten att förhandla med en begränsad grupp.¹ Eliten kunde streta emot, men fann ofta att det gagnade dess intressen att anpassa sig till furstens vilja i stället för att kämpa emot.² Det kunde vara förnuftigt för både handelsmän och kronan att samarbeta. De handelsfamiljer som samarbetade kunde vinna fördelar, medan härskare som kunde inlemma elitgrupper i statsbildningen kunde mobilisera resurser mera effektivt. Handelsmän var viktiga samarbetspartner för kronan i synnerhet i krigstider genom att de kunde ordna kredit och bidra till arméns och flottans försörjning.³

Inom tidigare forskning vad gäller det svenska stormaktsväldet har statens grepp över städer poängterats överlag. Ofta påpekas faktumet att svenska städer inte uppstod av sig själva utan grundades av staten.⁴ De urbana eliterna, särskilt i mindre städer, kunde dock fortfarande agera förhållandevis självständigt eftersom kronans kontroll inte var total.⁵ En relevant fråga är i vilken mån den här utvecklingen visade sig i det svenska väldets östligaste stad *Nyen*, som inte ingick i det svenska kärnområdet utan var en stad i Östersjöprovinsen Ingermanland.

1 Bergman 2012, s. 35–37.

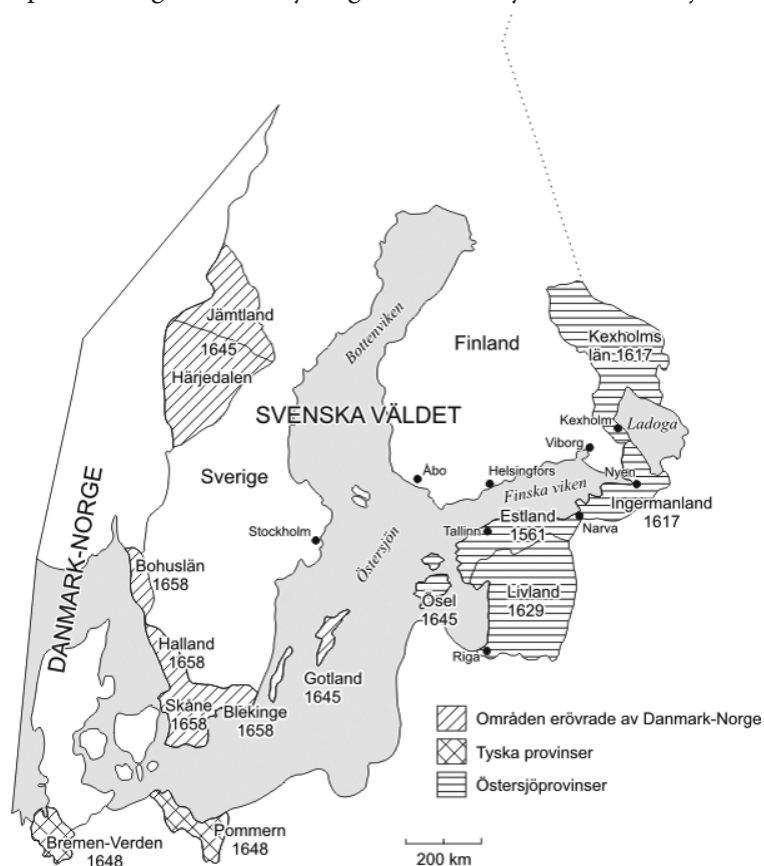
2 Friedrichs 1995, s. 57–59. Se även Archer 2000, s. 235.

3 Se t.ex. Archer 2000, s. 235–240; Glete 2002, s. 61–63. Om de nyenska handelsmännens krigsfinsansiering, se Kepsu 2020; Kepsu 2021.

4 Karonen 2017, s. 220–222, 229.

5 Antunes 2010; Archer 2000, s. 235.

I den här artikeln undersöker jag elitborgarnas, i huvudsak de tyskbördiga, verksamhet i Nyen. Centrala frågor är i vilken mån de lyckades kontrollera den ekonomiska utvecklingen och påverka den sociala strukturen i staden. Det är också intressant att utreda hur interaktionen med den svenska kronans representanter utvecklades. Samarbetade det ledande borgerskapet med kronan eller var de i högre grad måna om egna intressen? I artikeln behandlar jag också elitfamiljernas äktenskapsmönster och inbördes konkurrens. I källorna finns därutöver viss information om hur den tyska eliten uppfattades bland de övriga borgarna. Hade etnicitet betydelse i en tidigmodern stad? Källmaterialet består i huvudsak av rättsprotokoll från Nyens rådstugurätt samt handlingar efterlämnade av centrala myndigheter i Stockholm. I källorna har jag med hjälp av en prosopografisk metod lagt fokus på handlingar som uttryckligen berör de nyenska elitfamiljerna.

Nyen och Ingermanland i det svenska väldet. Ritat enligt Katajala 2005.

Nyen och invandringen av handelsfamiljer

Staden Nyen var belägen vid ån Ohtas mynning nära Nevas utlopp i Finska viken och var den östligaste hamnstaden i både Östersjön och det svenska väldet. Fästningen Nyenskans började uppföras 1611 under ingermanländska kriget mellan Sverige och Ryssland, men själva staden grundades senare. I praktiken skedde grundandet 1632 genom ett av Gustav II Adolf utfärdat plakat, men de egentliga stadsprivilegierna utfärdades först 1642.⁶

Nyen var vid sidan av Narva huvudort i provinsen Ingermanland, som införlivades i Sverige efter freden i Stolbova 1617. Ingermanland ingick i de svenska Östersjöprovinserna tillsammans med Kexholms län, Estland, Ösel och Livland. Provinsen fungerade som en buffert mot Ryssland och förenade genom Karelska näset de baltiska provinserna Estland och Livland med Finland. Nyen, liksom Ingermanland, befann sig i en mellanposition mellan det svenska *riket* och det svenska *väldet*. Förhållandena skilde sig till en del jämfört med kärnområdena Sverige och Finland, men var inte lika annorlunda som i de tyska eller baltiska provinserna.⁷ Man kan säga att Nyens läge nära både politiska och kulturella gränser medförde att den samtidigt var både en svensk, finsk, rysk, tysk och baltisk (livländsk) stad.

Nyen låg längs en viktig och strategisk handelsled, särskilt med tanke på transitohandeln mellan Ryssland och Västeuropa. Den svenska kronans förhoppning var att Nyen skulle utvecklas till ett viktigt handelscentrum och dra nytta av den lukrativa Rysslandshandeln. Det var ingen omöjlig tanke, eftersom man tack vare goda vattenvägar kunde nå stora områden i nordvästra Ryssland, till exempel Novgorod och Tichvin, liksom Karelen och östra Finland.⁸ Längs Östersjön kunde man i sin tur nå Västeuropa. Transitohandeln byggde i synnerhet på produktion och transport av skeppsbyggnadsmaterial, som trävara, tjära och hampa,

6 Jangfeldt 1998, s. 29–33; Küng 2006, s. 82, 87–99; von Bonsdorff 1891, s. 361–363. Emellanåt benämndes hela staden enligt fästningen, i synnerhet på tyska, holländska och ryska (*Nyenschanz*, *Schanzdermie*, *Niensjants*, *Kantsy*).

7 Eng 2001, s. 61–62; Kepsu 2014, s. 56–72, 299–301.

8 Kepsu 2018, s. 64; Kepsu 2019, s. 462–464; Soom 1940, s. 74.

samt spannmål. Omkring Finska vikens kuststäder fanns tillgång till de här råvarorna, medan det i Västeuropa fanns en stor efterfrågan för både skeppsbyggnadsmaterial och spannmål. Dessa varor var oersättliga för livsmedelsförsörjningen och upprätthållandet av stora handels- och örlogsflottor i Nederländerna, England och Frankrike.⁹

Nyen kan räknas som en mellanstor stad. Invånartalet har uppskattats till ca 2 000–3 000, vanligen närmare 2 000.¹⁰ Det utmärkta läget ledde till att Nyen lockade handelsmän att pröva sin lycka i staden. Den svenska kronan uppmuntrade inflyttningen framför allt genom vissa lättnader och eftergifter vad gäller pålagor. Det flyttade in folk till staden från många håll, i synnerhet från finska, baltiska (livländska) och tyska områden. Med tanke på det ledande borgerskapet var inflyttningen från Lübeck och andra nordtyska Hansastäder särskilt viktig, liksom också immigrationen från baltiska områden, inte minst Reval. De inflyttade upprätthöll i många fall kontakten med sina hemorter, vilket gjorde att de nyenska borgarnas nätverk utvidgades.¹¹

Den svenska statsmaktens förhoppningar vad gäller Nyens roll i transitohandeln var höga. De kommersiella målsättningarna sammanhängde emellertid i högsta grad med de militära. Genom sin fästning Nyenskans hade staden en viktig militär betydelse i de svenska ambitionerna att kontrollera Östersjön, samtidigt som den omgivande provinsen Ingermanland var en viktig militär buffertzonen för försvaret av Finland och de baltiska provinserna. Olika slags problem och brist på resurser försvårade länge förverkligandet av de svenska militära och kommersiella ambitionerna, men under 1600-talets sista decennier skedde ett enormt ekonomiskt uppsving, särskilt i trävaruhandeln. Samtidigt satte kronan på att förstärka de ingermanländska fästningarna, även om det främst gällde Narva.¹²

9 Kuisma 2006, s. 25–32, 51–53; Müller 2019, s. 53–54; van Tielhof 2002, s. 1–5.

10 Jangfeldt 1998, s. 33–35; Küng 2006, s. 104–105; von Bonsdorff 1891, s. 410–411.

11 För en grundlig analys av invandringen till Nyen, se Kepsu 2019 i synnerhet s. 465–476.

12 Se i synnerhet Glete 2007, s. 14–16; Kepsu 2017, s. 426–428; Kepsu 2019, s. 462–464.

Borgareliten utformas

Det ledande borgerskapet i Nyen under 1680- och 1690-talen bestod av ca ett dussin familjer. Det är svårt att exakt definiera vilka släkter som bör ingå i gruppen, men åtminstone familjerna Hueck, Luhr, Frisius, Siliacks (Zilliacus), Blom, Jochims, Pölck (Pölke), Buschardt, Jænisch, Boisman, Dobbin och Wulfert hörde till de tongivande släkterna i staden. De mest dominerande familjerna var emellertid Hueck, Luhr och på 1690-talet även Frisius.

Släktrelationer och äktenskapsarrangemang utgjorde grunden i tidig-modern handelsverksamhet. Genom dem kunde man effektivera kommersiellt samarbete och ackumulering av kapital. Arrangerade äktenskap var vanliga då förmögna handelsmän försökte bevara familjeföretagets egendom intakt, eller överlag utveckla och säkra framtiden av deras handelsverksamhet. I många mindre städer var det därmed vanligt att alla inom det ledande borgerskapet var släkt med varandra, också för att antalet lämpliga äktenskapskandidater var begränsat.¹³

I Nyen förändrades sammansättningen inom det ledande borgerskapet i förhållandevis snabb takt, till stor del på grund av den livliga inflyttningen till staden. Trots detta kan man skönja vissa grupperingar inom stadens elitskikt. Intressant nog grundade sig äktenskapsmönstren i Nyen delvis just i flyttningsrörelserna. Det ledande borgerskapet i staden bestod i grova drag av en ”balttysk” och en ”lybsk” grupp. De familjer som flyttat direkt till Nyen från tyska områden, oftast Lübeck, kan sägas ha utgjort en social grupp. Till denna ”lybska gruppen” hörde i synnerhet släkterna Buschardt och Wulfert, men också Berg och Lange.¹⁴

Inom tidigare genealogisk forskning finns det i viss mån delade meningar om vilka släkter i Nyen som var starkast befryndade med varandra.¹⁵ Det är emellertid tydligt att den ”balttyska” gruppen dominerades av släkterna Hueck och Luhr. Även släkten Siliacks (Zilliacus) med

13 Dørum 2018, s. 240–242, 252–253; Fontaine 2014, s. 270–271; Ojala 1999, s. 288–289.

14 Kepsu 2019, s. 476–477.

15 Enligt den utförliga webbsidan om Johan Henrik Frisius, senare adlad Frisenheim, var Frisius, Luhr, Hueck, Barckman och Blom förbundna i nätverk, se www.frisenheim.se. Enligt genealogerna Pontus Möller och Georg Luther utgjordes gruppen av släkterna Luhr, Hueck och Zilliacus, medan släkterna Frisius och Blom knyter sig till dem, se Möller & Luther 1981.

en balttysk, eller snarare baltisk-ingermanländsk, bakgrund var starkt sammanbunden i den. Christian Hueck och Henrik (Hinrich) Luhr var svågrar i och med att Christian Hueck var gift med Henrik Luhrs syster Elisabeth Luhr. Handelsmannen Conrad Siliacks var i sin tur gift med Anna Luhr, en annan syster till Henrik Luhr. Christian Huecks son Jobst Hueck, som inledde sin handelsmannakarriär under 1690-talet, ingick äktenskap med Conrad Siliacks och Anna Luhrs dotter Christina Siliacks. Släkterna i gruppen hade i regel en bakgrund i nordtyska områden, men hade innan ankomsten till Nyen i mitten av 1600-talet verkat i Reval.¹⁶

Det är skäl att komma ihåg att det inte var möjligt att efterfölja fullständigt konsekventa äktenskapsstrategier, varmed grupperingarna inte var slutna. Till den balttyska gruppen hörde också andra generationens Nyen-borgare med en tysk bakgrund och utan en koppling till Reval, som Johan Henrik Frisius och Diedrich Blom d.y. De tyskbördiga Diedrich Blom d.ä. och Detleff Jochims som flyttade direkt till Nyen var inte heller sammanbundna med den lybska gruppen, utan de gifte sig båda med döttrar (Catharina, Brigitta) till Daniel Barckman, som härstammade från Sverige. På det här sättet var de i själva verket nära lierade med den balttyska gruppen i och med att Henrik Luhr också var gift med en dotter (Susanna) till Daniel Barckman. Efter att Diedrich Blom d.ä. avled, gifte sig Catharina Barckman dessutom om sig med Johan Henrik Frisius.¹⁷ Med andra ord hade familjen Barckman en stark koppling till den ledande släktgruppen Hueck-Luhr.

Vissa maktförskjutningar skedde inom gruppen under 1690-talet. Den unge men driftige Johan Henrik Frisius betydelse både i släktnätverket och i Nyen överlag blev allt starkare alltmedan han etablerade sig som handelsman. Under flyktingåren under stora nordiska kriget dominerade han handeln i Viborg och Helsingfors innan han gradvis övergick i kronans tjänst som krigskommissarie.¹⁸ Även Jacob Reinholdsson Boisman

16 www.frisenheim.se; Möller & Luther 1981.

17 Möller & Luther 1981, s. 86, 97–98.

18 Kepsu 2020; Kepsu 2021; www.frisenheim.se. Frisius utnämndes efter kriget till landshövding i Kymmenegårds och Nyslotts län.

uppnådde en starkare ställning, förmodligen delvis på grund av att han var gift med Frisius syster.¹⁹

Äktenskapsmönstret i Nyen uppvisar drag som främst kan förknippas med en idealtypisk *nätverksstad*.²⁰ Även om enstaka familjer dominerade det ledande borgerskapet i staden, ingick där trots allt ca 10–20 elitfamiljer. Ett fåtal släkter lyckades emellertid inneha en betydande makt och ingå i eliten i flera decennier, vilket kännetecknar *privatiserade monopolstäder*. Nyens historia blev inte långvarig, men under stadens existens verkar nätverken ha varit förhållandevis öppna, vilket ledde till att den absoluta elitens sammansättning förändrades kontinuerligt. De flesta av släkterna som dominerade borgerskapet under stadens första decennier har försvunnit från mantalslängderna under 1600-talets sista decennier.²¹

De inflyttade handelsmännen var intressanta eftersom de kunde bidra med erfarenhet, kommersiell kunskap och inte minst nätverk.²² Undersökningar från Stockholm och Trondheim stöder teorin om att immigranter ofta gifte sig med andra invandrare med liknande bakgrund, företrädesvis från samma etniska minoritet.²³ Tanken var att etniska nätverk minskade den osäkerhet som allmänt präglade kulturellt och ekonomiskt heterogena städer.²⁴ Ett i viss mån avvikande mönster har funnits i andra svenska städer som Göteborg och Arboga, där flera giftermål skedde mellan olika etniska grupper, till exempel mellan tyskar och skottar. Det väsentliga är trots allt att även där ingick immigranter äktenskap huvudsakligen med andra invandrare.²⁵

I Nyen, som var en förhållandevis ny stad, hade i stort sett alla familjer inom det ledande borgerskapet en stark immigrantbakgrund. För det mesta verkar immigranterna inte ha ingått giftermål med döttrar i absoluta elitfamiljer (som redan migrerat i en tidigare generation). Däremot finns exempel på immigranter som lierat sig genom äktenskap med tidigare elitfamiljer där familjernas ekonomiska och politiska ställning

19 www.frisenheim.se; Luther 1976, s. 43–47. Systemens namn är inte känt.

20 För idealtyperna, se Knut Dørum's inledningskapitel.

21 Jfr Aminoff 1980, s. 126–138.

22 Mera utförligt om nätverkens betydelse i fallet Nyen, se Kepsu 2019.

23 Ågren 2010, s. 35.

24 Fontaine 2014, s. 270–271.

25 Dalhede 2018, s. 145, 156–158; Grimshaw 2018, s. 177.

försvagats på grund av en brist på manliga arvingar.²⁶ Familjen Barckman utgör ett typiskt exempel på en sådan släkt. Manliga arvingar saknades och av de tre döttrarna till Daniel Barckman gifte sig två med tyskbör-diga immigranter, Detleff Jochims och Diedrich Blom, varav åtminstone Blom härstammade från Lübeck.²⁷ Släkten Barckman hörde därmed inte mera på 1690-talet till den absoluta eliten i staden, men trots allt var det fråga om en ovanligt väl etablerad släkt i Nyen.

En del immigranter ingick strategiska giftermål med släkter av svensk härstamning. Diedrich Buschardt, inflyttare från Lübeck, gifte sig med Elisabeth Gamberg (Gahmberg), vars far Lars Germundsson Gamberg arrenderade ett stort kronogods i Loppis pogost i närheten av Ladogasjön och Neva. Genom äktenskapet erhöll Gamberg tillgång till både råvaror och ett ypperligt läge för manufakturver. Buschardt övertog en del av arrendegodset och grundade ett sågverk och ett skeppsbyggeri i området på 1690-talet.²⁸

Manufakturernas antal ökade starkt i Nyen och dess omland under 1690-talet, och de var i regel belägna i samband med arrenderade kronogods eller så kallade *hov*.²⁹ De uppstod i samband med reduktionen, som inleddes i det svenska väldet under Karl XI:s regering för att stärka statsfinanserna. I Ingermanland hade så gott som all jord varit donerad till adliga innehavare, men situationen förändrades efter 1675 då fjärdepartsreduktionen började genomföras i provinsen. Genom reduktionen av gods under 1670- och 1680-talen hade kronan erhållit ca 2/3 av jorden i Ingermanland, vilken emellertid senare arrenderades ut.³⁰

Diedrich Buschardt hade en stark ställning i staden. Förutom familjerna Wulffert, Lange och Berg som hörde till den lybska gruppen hade Buschardt goda relationer till kronans tjänstemän. Generalguvernörerna Göran Sperling och Otto Wilhelm von Fersen understödde honom i

26 Kepsu 2019, s. 477.

27 Möller & Luther 1981, s. 86, 97–98.

28 Kepsu 2014, s. 176–177; Küng 2011, s. 30–31; Lundén Cronström 1971, s. 289–291.

29 Kepsu 2014, s. 178; Kepsu 2018, s. 69; Kepsu 2019, s. 482–483.

30 För reduktionen och inrättandet av skattearrendering i Ingermanland, se Kepsu 2014. Se även Katajala 1994. Skattearrendering, eller skatteförpaktning, tillämpades i alla Östersjöprovinser under 1600-talets sista decennier. Arrendatorerna som arrenderade kronans gods hade rätt att uppbära de ordinarie skatterna på ett visst område mot en årlig arrendesumma.

inrättandet av sågverk och ett skeppsbyggeri. Därutöver verkade räntemästaren och den före detta kronofogden Lars Malm, som kan sägas ha varit kronans man i Nyens råd, som medintressent med Buschardt i ett sågverk.³¹

Utifrån domboksmaterialet verkar Diedrich Buschardt inte ha haft gemensamma affärer med släktgruppen Hueck-Luhr, utan var snarare en konkurrent till den. Parterna var 1691 inblandade i en tvist om stockar ämnade för skeppsmaster. Buschardt hade låtit hugga stockar för sitt skeppsbyggeri på stadens mark, intressant nog i närheten av Christian Huecks och Henriks Luhrs sågverk. Det här föranledde Christian Hueck att konfiskera stockarna. Parterna förlikades till slut, och Buschardt återfick sina stockar.³² Revirtvisten kan tolkas som en avvärjningsseger för Buschardt, som behöll sin starka ställning och fortsättningsvis kunde utmana gruppen Hueck-Luhr. Buschardt avled emellertid 1694, vilket försvagade den lybska gruppen.³³

De ledande borgarna, rådet och centralmakten

Utgångspunkten för relationen mellan det ledande borgerskapet i Nyen och kronans representanter i slutet av 1600-talet var att staden följde svensk stadslag. Staden hade därutöver grundats på kronans initiativ och saknade gamla privilegier, vilket ytterligare stärkte centralmaktens ställning. Kronans kontroll var överlag striktare i Nyen än i många andra provinsstäder, men det perifera läget gjorde att kontrollen var allt annat än total. Nyen hade ingen stämma på riksdagen, vilket var en betydande skillnad jämfört med städerna i rikets kärnområden. I stället skickade staden med några års mellanrum deputerade till Stockholm för att förhandla om aktuella ärenden.³⁴

31 RA (Sverige). Kommerskollegium, registratur 1690, B I a:29, Kommerskollegium till Göran Sperling 1.7.1690; Kommerskollegium, registratur 1696, B I a:39, Kommerskollegiet till Otto Wilhelm von Fersen 16.7.1696; (Sverige, RA Finland, FR 89). Livonica II:189, Göran Sperlings memorial 15.6.1691.

32 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1691, n:5, s. 3–5, 6–8.

33 Buschardt nämns som avliden 26.11.1694, se RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1694, n:8, s. 308.

34 Kepsu 2019, s. 486–487; Küng 2006, s. 98–100; Sandberg 2003, s. 22–24; von Bonsdorff 1891, s. 387.

Rådmännen i Nyen bestod av olika slags representanter för borgerskapet. Många var handelsmän som idkade fjärrhandel, men vissa hade en bakgrund som kronans tjänstemän. Med tanke på kronans möjligheter att kontrollera och styra rådet spelade framför allt justitieborgmästaren en avgörande roll. I det svenska väldet hade kronan ett övertag i tillsättandet av borgmästare. Enligt Petri Karonen betydde utnämningen av borgmästare i princip ett intrång i städernas autonomi.³⁵ I viss mån var det dock fråga om professionalisering, där man eftersträvade att borgmästarna skulle ha en juridisk examen och handelsmännen skulle få koncentrera sig på handel.³⁶ I vilket fall som helst betydde utnämningarna åtminstone i viss mån att borgarelitens kontroll av städerna minskade.

I Nyen framtvungade kronan utnämningen av Gabriel Hinnel till justitieborgmästare 1687.³⁷ Borgerskapet i staden föredrog stadens långvarige trotjänare, syndicus Balthasar Lado, men generalguvernör Göran Sperling förhindrade magistraten i Nyen att välja sin egen kandidat. I enlighet med Sperlings förslag valdes Hinnel, trots borgerskapets protester.³⁸ Hinnel hade innehaft flera ämbeten vid den svensk-ryska gränsen och inte varit verksam i staden tidigare.³⁹ Statsmaktens insyn i stadens magistrat ökade genom utnämningen, men det bör påpekas att en orsak till Hinnels val var kronans centraliserings- och integrationspolitik med dess språkliga aspekter. Enligt en ny förordning skulle hälften av rådets medlemmar vara svenskar och arbetsspråket skulle bli svenska.⁴⁰ Då rådmännen och den andra borgmästaren Herman Hartz hade en tysk bakgrund, kunde Lado helt enkelt inte väljas.

Utnämmandet av nya borgmästare ingick i kronans integrations- och centraliseringspolitik, som många städer råkade ut för under 1680-talet. Enligt Petri Karonen genomfördes administrativa och rättsliga reformer ofta efter att en ny borgmästare hade anlät till staden.⁴¹ De justitieborg-

35 Karonen 2017, s. 219–220.

36 Aalto 2016, s. 206, 225; Karonen 1995, s. 57–62.

37 För en utförligare redogörelse av kampen om borgmästartjänsten i Nyen, se Kepsu 2019, s. 488–489.

38 RA (Sverige, RA Finland, FR 88). Livonica II:187, Göran Sperling till Karl XI 12.10.1687.

39 Luther 1969, s. 85–96.

40 Naber 1995, s. 120–141. Förordningen drabbade i ännu högre grad Narva.

41 Karonen 2017, s. 226.

mästare som utnämndes till Nyen under 1680-talet, Olaus Stiernman och Gabriel Hinnel, var också aktiva i att genomföra reformer.⁴²

Nyen och Nyenskans. Både den svenska och tyska kyrkan är tydligt synliga. Nord till höger i bilden. Delförstoring av Erik Dahlbergs karta över Nevan, 1681. Illustrasjon: Krigsarkivet, Stockholm. Falt i det fri.

Den starka inblandningen av kronan visar att Nyen var viktig för centralregeringen och kan delvis kännetecknas som en statsstyrd stad. Det var trots allt ovanligt att staten drev sin vilja igenom i utnämmandet av borgmästare inom riket under 1600-talet utan att ta hänsyn till borgerskapets synpunkt.⁴³ För det mesta baserade sig valet på förhandling och blev en kompromiss, men i provinserna var statens inblandning tydligare.⁴⁴

⁴² Hinnel var bland annat aktiv i en långvarig tvist bland borgerskapet om sittordningen i kyrkan. Frågan gällde om den skulle bestämmas utifrån en svensk-finsk eller tysk kutym, se Kepsu 2019, s. 490–491.

⁴³ Karonen 2017, s. 223.

⁴⁴ Karonen 2017, s. 229–230.

Ett annat sätt för centralregeringen att göra sig gällande på det lokala planet i de svenska provinsstäderna var avkrävandet av trohetseder. I början av 1688 svor ridderskap, prästerskap och borgerskap i Ingermanland en trohetsed. För eden ordnades ceremonier både i Nyen och även i Narva. Inte enbart borgmästare och rådmän i Nyen utan samtliga borgare i staden undertecknade eden och bekräftade den med sina sigill. Det lägre borgerskapet var emellertid inte särskilt talrikt representerat bland undertecknarna.⁴⁵

Ett decennium senare avkrävdes en ny ed i samband med Karl XII:s trontillträde. På order av generalguvernör Otto Wilhelm von Fersen och i följe av Kunglig Majestäts förordning avlade magistraten ”dheras Trooheetz och huldskap Eedh” till den nytillträdde kungen. Även andra tjänstemän som låg under magistraten avlade sin ed, varefter de skriftliga ederna sändes vidare till generalguvernör von Fersen.⁴⁶

Ceremonier med trohetseder ordnades i samband med regentbyten, men de var också en form av maktdemonstrationer som hade en lojalitetsskapande funktion. Samtidigt förstärkte de generalguvernörens maktposition, som ju var den viktigaste representanten för kronan i provinserna.⁴⁷ Det här gäller i synnerhet eden 1688, eftersom inget regentbyte skedde då. Läget i provinsen var överlag oroligt, och trohetseden låg i linje med Karl XI:s centraliserings- och integrationspolitik.⁴⁸

En avgörande länk i förhållandet mellan kronan och det ledande borgerskapet var generalguvernören för Ingermanlands och Kexholms län. Generalguvernörens makt var betydande i Ingermanland, eftersom provinsen var avlägsen och centralregeringens kännedom om regionen var låg. Guvernörernas rekommendationer följdes ofta regelmässigt, åtminstone under Karl XI:s regentperiod. Goda kontakter till generalguvernören framträder särskilt vad beträffar manufakturväsendet, som utvecklades kraftigt i Ingermanland under 1600-talets sista decennier.

45 RA (Sverige). Livonica II: 213; RA (Sverige, RA Finland, FR 89). Livonica II: 187, Generalguvernör Göran Sperling till Karl XI 2.2.1688 och 25.2.1688.

46 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1697, n:11, s. 194–195.

47 Stadin 2007, s. 11–15, 21–22.

48 Kepsu 2014, särskilt s. 292–293, 308; Kepsu 2017, s. 420.

Borgarna från Nyen grundade åtminstone sju finbladiga sågverk under 1690-talet längs Neva och dess bifloder. De ledande borgarna i staden var drivkrafter i företagen. Det var å ena sidan affärskompanjonerna och svågarna Christian Hueck och Henrik Luhr, samt å andra sidan Diedrich Buschardt som var initiativtagare till verksamheten, men även andra borgare ingick bland intressenterna. Under samma tidsperiod grundades också skeppsbyggerier. Av allt att döma ägde de nyenska handelsfamiljerna totalt tre skeppsbyggerier, varav ett grundats av Buschardt, ett av Hueck och Luhr och ett av Johan Henrik Frisius och Detleff Jochims.⁴⁹

Internationella handelskonjunkturer, statsfördrag och storpolitiska förväxlingar utgjorde strukturella förutsättningar för utvecklingen inom manufakturvärdet i Ingermanland. Efterfrågan på produkter relaterade till skeppsbyggnad (naval stores) i Västeuropa var enorm, medan det kring Finska viken och i Ryssland fanns stora mängder råvaror. Skeppsfartens och skeppsbyggeriets högkonjunktur i städer kring Finska vikens södra och östra kust i slutet av 1600-talet förorsakades därutöver i hög grad av nioårskriget (1688–1697), även kallat pfalziska tronföljds-kriget. I och med risken för kaperier utflaggades särskilt nederländska skepp till neutrala kölar, samtidigt som ett stort antal holländska skeppare skrevs in som borgare i städer som Reval, Narva och Nyen.⁵⁰

Kronan hade trots detta ett mycket starkt intresse i inrättandet av manufakturerna, i synnerhet sågverken. Den merkantilistiska statsekonomi gynnade manufakturvärdet, eftersom förädlade produkter ansågs vara värdefullare än själva råvarorna. Statens inblandning i industriell verksamhet under tidigmodern tid gällde också i hög grad produktion relaterad till handelsflottor.⁵¹ Framför allt var det problematiken kring arméns och flottans försörjning som ledde till ökad statlig kontroll över handeln genom privilegier och monopol samt startandet av manufakturer. I det här sammanhanget kan man tolka utvecklingen som att kronan och det ledande borgerskapet hade gemensamma intressen,

49 Se Kepsu 2018, s. 65–72 med referenser och Kepsu 2019, s. 481–486.

50 Kepsu 2019 med referenser.

51 Kuisma 2006, 35–37; Kung 2011, s. 2–3; Magnusson 2009, s. 43–45.

och att det var smidigare för kronans representanter, närmast generalguvernören, att förhandla med en begränsad grupp.⁵²

Kronans, eller rättare sagt generalguvernörens, stöd var en förutsättning för att erhålla privilegier för upprättandet av sågverk och skeppsbyggerier. Det gäller också arrenderingen av de kronogods som var förknippade med manufakturerna. Sågverken grundades vid kronogodsens, vilket ökade vikten av samarbete med kronan. Kronogodsens arrendeavtal slöts talande nog med generalguvernören i provinsen.⁵³ Förfarandet är typiskt för privatiserade monopolstäder, där det är strikt reglerat vem som får inrätta nya ekonomiska produktionsenheter. Privatisering är därutöver vanligt i perifera regioner där kronans maktresurser är begränsade och administrationen ofta svag.

Kronans och det ledande borgerskapets samverkan framträder tydligt i samband med manufakturvärdet. I så gott som alla privilegieansökningar framhävs manufakturernas nytta för kronan, i synnerhet att sågverken kommer att öka tullinkomsterna. Ju större volymer i trävaruhandeln, desto mera inkomster inkasserades i de ingermanländska hamnstädernas licentkontor. Generalguvernörerna påpekade det här faktumet och understödde allmänt grundandet av sågkvarnar och andra manufakturer. I många fall var generalguvernörerna direkt uppmuntrande, både Göran Sperling och hans efterträdare Otto Wilhelm von Fersen. Göran Sperlings roll var särskilt viktig, eftersom verksamheten kom igång under hans ämbetsperiod. Sperling hade en ansenlig makt, eftersom centralförvaltningen så gott som varje gång följde hans rekommendationer. Utan hans rekommendation var det inte möjligt för handelsmännen i Nyen att grunda manufakturer. I fråga om grundandet av Diedrich Buschardts sågkvarn framkommer det att Sperling både rått och övertalat honom till att uppsätta sågverket.⁵⁴

52 Bergman 2012, s. 35–37, 178–179.

53 Katajala 1994, s. 99–101; Kepsu 2014, s. 154, 158; Küng 2011, s. 26–33.

54 Se t.ex. handlingarna vad gäller grundandet av sågverken vid Svarte bäcken, Moika, Mustajoki och Mustala. RA (Sverige). Kommerskollegium, registratur 1695, B I a:38, Kommerskollegiet till generalguvernör Otto Wilhelm von Fersen 22.10.1695; Kommerskollegium, kungliga brev och remisser, E I a:14, Generalguvernör Otto Wilhelm von Fersen till Karl XI 17.3.1693; Kommerskollegium, registratur 1690, B I a:29, Kommerskollegiet till Göran Sperling 1.7.1690.

Det ledande borgerskapets kontroll av lokalsamhället

Det ledande borgerskapet i Nyen kunde kontrollera staden genom olika sätt. Det mest uppenbara sättet var en stark närvaro i stadens magistrat. De flesta av de mest välbärgade handelsmännen som idkade fjärrhandel verkade som rådmän, åtminstone under vissa perioder. Christian Hueck och Jürgen Wulffert ingick i rådet under så gott som hela 1680- och 1690-talen. Under 1690-talet valdes även Henrik Luhr, Jacob Boisman och Detleff Jochims i rådet. Däremot verkade inte till exempel Johan Henrik Frisius eller Diedrich Buschardt som rådmän. Familjerna Siliacks, Jænisch och Dobbin var likaså sällan eller inte alls representerade i rådet under 1600-talets sista decennier.⁵⁵ I och med kronans kontrollerande åtgärder, det vill säga rätten att utnämna borgmästare och kravet att hälften av rådmännen skulle vara svenska, var borgerskapets möjligheter till en politisk-administrativ-juridisk kontroll av staden därmed begränsade. Den balttyska släktgruppen hade emellertid en förhållandevis stark ställning i stadens magistrat, i synnerhet genom Christian Huecks långvariga tjänst som rådmän.

Ett annat sätt att utöva kontroll var genom ekonomiska åtgärder. För en handelsman var tillgången till kredit en avgörande förutsättning. Under tidigmodern tid utökade behovet av kredit och kreditväsendet utvecklades, framför allt växelhandeln med Amsterdam som centrum.⁵⁶ I tidigmoderna städer fanns det ett strukturellt behov för kredit, eftersom inkomsterna ofta var oregelbundna. Skulder präglade relationerna mellan borgarna. Banker förekom inte, men i städer fanns det personer, ofta handelsmän, som lånade ut pengar.⁵⁷

Tack vare sina goda kontakter och internationella nätverk, inte minst till just Amsterdam, hade de nyenska elitborgarna tillgång till kapital. De kunde använda det till egna investeringar, men även låna vidare och därmed verka som mellanhänder, som lokala ”banker” i Nyen. Inga privata handelsböcker från Nyen finns bevarade, men långgivare hittas också i

⁵⁵ von Bonsdorff 1891, s. 401–405.

⁵⁶ Aalto 2016, s. 45–51; Kuisma 2006, s. 25–34.

⁵⁷ Fontaine 2014, s. 26, 95–97.

domboksmaterialet. Då någon borgare avled eller hotades av konkurs togs skulder upp på tinget, likaså om det blev problem med avbetalningen.

I materialet framträder hur de mest välbärgade handelsmännen med goda kontakter till Västeuropa kunde verka som mellanhänder när övriga borgare behövde kapital. I domboksmaterialet finns det belägg för att eliten i Nyen hade kontakter till växelmarknaden i Amsterdam, samt även till Lübeck och Hamburg.⁵⁸

Av de nyenska handelsmännen var det framför allt Christian Hueck som agerade som lokal ”bank”. I ett exempel från 1688 lånade han ut 1 500 daler kopparmynt till handelsmannen Casper Martin, som flyttat in till staden 1687, av allt att döma från Lübeck. Martin skulle betala 300 dkm i fem års tid utan ränta, men hans gård i staden skulle tillfalla Hueck ifall avbetalningarna skulle försenas. Lånet hade Hans Pölck (Pölke) och Henrik Luhr som vittnen.⁵⁹ Pölck och i synnerhet Luhr hade gemensamma affärer med Hueck. Samarbetet framträder bland annat i ett fall från 1690. När borgaren Niels Dufwa avled framgick det att han hade skulder till både Hueck och Luhr, liksom också Pölck och Henrik Luhrs syster Anna Luhr.⁶⁰

I slutet av 1690-talet hade Christian Huecks ställning blivit allt starkare i Nyen. Han drev fortfarande flera skuldmål på tinget. Under åren 1695–1698 förekom sju mål i Nyens rådstugurätt, där Hueck drev in obetalda skulder. Bland övriga ledande handelsmän drev Henrik Luhr in skulder fyra gånger, medan Johan Henrik Frisius var aktiv sex gånger i liknande mål. Jacob Boisman hade under denna tidsperiod flest fordringar, totalt tolv.⁶¹ Boisman ägde inte parter i sågverk, skeppsbyggerier eller skepp och verkar ha satsat mer på låneverksamhet. Boismans flertaliga fordringar är tecken på hans stärkta ställning inom borgerskapet. Typiskt för de ledande handelsmännens fordringar var att de riktades till borgerskapets lägre eller mellanskikt, i vissa fall även till hantverkare. Eftersom endast

58 Se även Kepsu 2018, s. 71–72; Kepsu 2019, s. 472, 478–479, 484, 492.

59 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1688, n:2, s. 20–21.

60 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1690, n:4, s. 150–155.

61 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1695–1698, n: 9–12. Christian Huecks skuldmål: 1695: 1; 1696: 1; 1697: 1; 1698: 4; Henrik Luhr: 1695: -; 1696: 1; 1697: 1; 1698: 2; Johan Henrik Frisius: 1695: -; 1696: 2; 1697: 3; 1698: 1; Jacob Boisman: 1695: 2; 1696: 5; 1697:2; 1698: 3.

en del av fordringarna behövde drivas in genom rätten, är det tydligt att de ledande handelsmännens låneverksamhet var omfattande.

Tyskarna som elit

Den förhållandevis välbärgade tyskbördiga eliten i Nyen levde i viss mån åtskild från det övriga borgerskapet. En tysk kyrka och skola utgjorde grunden för den inbördes sammanhållningen. Piret Lotman har beskrivit hur de tyska borgarna enträget krävde en egen församling redan under 1640- och 1650-talen, vilket skapade en splittring mellan de tyska och svenska borgarna.⁶² Det finns inte mycket material om skolan, förutom räknemästare Jochim Donners anteckningsbok, en av de få privata källorna från Nyen. Skolan bestod till stor del av barnen från de välbärgade familjerna Hueck, Luhr, Blom och Jochims. De deltog i hög grad i undervisningen under 1690-talet, och även senare under flyktingåren i Viborg och Helsingfors under stora nordiska kriget.⁶³

Eliten i staden tillhörde i regel den tyska församlingen.⁶⁴ De ledande handelsmännen engagerade sig överlag starkt i den tyska kyrkan, bland annat som föreståndare. På 1680-talet verkade Detleff Jochims och Gottfrid Jænisch som föreståndare, medan Johan Henrik Frisius upp tog uppdraget på 1690-talet.⁶⁵ Många donerade också medel till församlingen, både för verksamheten och olika anskaffningar. De takkronor som idag belyser Finska kyrkan i Stockholm härstammar från Nyens tyska kyrka, dit de donerades av Henrik Luhr och H.J. Jænisch. Stora uppoffringar vidtogs därutöver av Frisius och Luhr för att rädda de värdefullaste inventarierna under stora nordiska kriget.⁶⁶

Den tyska minoriteten i Nyen kunde genom sin kyrka och skola behålla sitt tyska språk. Det finns tecken på att vissa tyska handelsmän och hantverkare inte behärskade svenska. I ett rättsfall uppstod det problem då

62 Lotman 2007.

63 RA (Finland). Släkten Donners arkiv 10, Jochim Donners anteckningsbok; Donner 1891, s. 4–14; Kepsu 2019, s. 479; Kepsu 2020, s. 135.

64 RA (Finland). Avkortningsbok för Ingermanland 1688, vol. 9759, Tyska kyrkans i Nyen räkenskaper, s. 2224–2225.

65 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1685, n:1, s. 38–40; Luther 1976, s. 43–47.

66 Om takkronorna, se Jangfeldt 1998, s. 40; Möller & Luther 1981, s. 86.

handelsmannen Henrik Luhr hade svårigheter med att översätta en text till svenska.⁶⁷ Kunskaperna i finska nämns just inte i källorna, men de kan knappast ha varit särskilt goda. Det kan antas att andra generationens Nyen-bor som var födda i staden åtminstone i viss mån kunde finska, som i olika dialektformer torde ha varit det språk som talades mest i staden. Personnamnen i domböckerna och även ortnamnen är starka indicier på att det finska språket hade en stark ställning.⁶⁸ Handelsmännen som vuxit upp i staden hade kanske kommit i kontakt med finskan även inom hemmet, eftersom en stor del av tjänstefolket förmodligen var finskspråkigt. Det nämns ofta att naturvetaren och författaren Urban Hjärne, som kanske är den mest berömda Nyen-bon, lärde sig både svenska, finska, tyska och ryska under sin barndom i Nyen.⁶⁹

En intressant fråga är om den tyska eliten i Nyen medvetet försökte exkludera sig från det övriga borgerskapet i staden. Det finns exempel från andra orter i det svenska väldet där minoriteter i maktfulla positioner värnade om sin maktposition genom en exkluderande strategi. Karin Ågren, som studerat 1700-talets grosshandlare i Stockholm, har funnit att de tyska köpmännen där bildade ett tätt etniskt nätverk för att bevara sina yrkeshemligheter.⁷⁰ Anders Florén har hittat ett liknande förfarande bland vallonerna på svenska järnbruk i Uppland som försäkrade sig om en privilegierad position i verkstaden genom att föra vidare sin smideskunskap på sitt egna språk inom familjen.⁷¹

Det finns vissa tecken i källmaterialet på exkludering bland de tyska handelsmännen i Nyen. I ett fall 1684 blev handelskompanjonerna Christian Hueck och Henrik Luhr beskyllda för att vara högfärdiga av den unga handelsmannen Hans Henrik Dobbin.⁷² Christian Hueck förölämpades vid flera andra tillfällen. Sommaren 1687 uppträdde skräddaren Hinrich Nieman ohövligt mot Hueck. Han hade under deras samtal satt hatten på huvudet, och då Hueck påtalat denna skymf hade Nieman

67 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1691, n:5, s. 116.

68 S. Kepsu 1995, s. 8–11, 17–25, 91–97; von Bonsdorff 1891, s. 491–494.

69 Jangfeldt 1998, s. 35–36.

70 Ågren 2010, s. 29–31.

71 Florén 1998, s. 16–19, 25.

72 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1684, n:1, s. 16–18v; Nyens rådstugurätt 1685, n:1, s. 1–6.

tagit en käpp och försökt slå Hueck.⁷³ Samma år jämförde räknemästaren Melchior Hardehoff den välbärgade Hueck med rika judar i Hamburg.⁷⁴ Förolämpningen hade sannolikt en koppling till Huecks verksamhet som långivare i staden. Följande år ifrågasattes Huecks kompetens som vikarierande ordförande i kämnärsrätten ("gerichtsfogde") av handelsmannen Jochim Bröker.⁷⁵ Den allvarligaste skymfen inträffade 1690, då det skrivits på hans gårdsplank att han var en tjuv som förtjänade att hängas.⁷⁶ Senare under 1690-talet förekommer inte liknande mål mot Hueck i domböckerna, vilket tyder på att hans ställning i staden ytterligare förstärkts, varmed skymfningar blev för riskabla.

Enligt tidens normer var det viktigt att kärke krävde ett straff för den som förolämpat, i annat fall uppfattades det som ett svaghetstecken.⁷⁷ De tidigmoderna städerna var fulla av rykten, och den som inte stod upp mot svartmålning, halvsanningar och påhittade anklagelser kunde förlora sin heder och ära och riskerade därmed sin handelsverksamhet.⁷⁸ I en förhållandevis liten stad kunde det inte minst försvåra tillgången till kredit. Eftersom handelsfamiljerna ofta hade skulder på många håll, hamnade man hastigt i ekonomiska problem om man inte fick kredit.⁷⁹ Samma principer gällde i Nyen, vilket bevisas av att flera förolämpningsfall behandlades årligen i rådstugu- eller kämnärsrätten.

Inte enbart handelsmannens utan hela hushållets ära var viktigt att försvara, vilket påvisas i ett fall där handelsman Gottfried Jænischs handelspojke kallats för "harhuvudspojke" ("Jänixsenpäänpoika", fi. *jänis* = hare, fi. *pää* = huvud). Den språkligt finurliga förolämpningen blev ett elakt rykte i staden, varmed Jænisch betraktade skymfen som mycket allvarlig. Öknamnet var förnedrande även för honom själv. Jænisch

73 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1687, n:1, s. 200–201, 207–208, 214.

74 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1687, n:1, s. 317–318, 324–325, 327. Hardehoff yrkade på att han uttalat sig i "een god mening och till Hukens honeur", varmed Hueck upphävde käromålet.

75 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1688, n:2, s. 377–379, 388–390.

76 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1690, n:4, s. 313–316, 318–321. Om exempelfallen, se även Kepsu 2019, s. 479–480.

77 Om försvar av heder och ära i tidigmoderna stadssamhällen, se t.ex. Huldén & Tandefelt 2002.

78 Aalto 2016, s. 182.

79 Parland-von Essen 2010, s. 72.

lyckades försvara sitt hushålls ära, och de unga handelspojarna som hittat på öknamnet dömdes i rätten.⁸⁰

Christian Hueck var också noga med sin heder och ära och förde upp kränkningarna mot sig själv på tungen. Hans ovanligt starka ställning i det nyenska lokalsamhället påvisas emellertid av att han inte behövde avkräva ett straff efter att de åtalade offentligt bett om ursäkt. Reaktionerna mot Christian Hueck uttrycker säkerligen avund och förakt mot hans höga sociala och ekonomiska ställning, men samtidigt antyder de att den tyska eliten uppfattades annorlunda och skilde sig från det övriga borgerskapet.

I källorna kan man hitta fall där den etniska tillhörigheten ledde till eller åtminstone uppmärksammades i samband med konflikter.⁸¹ I vissa fall har det *tyska* specifikt uppmärksammats i samband med verbala skymfningar. Under ett bråk på krogen kallade vaktmästaren Zachris Persson (Peerson) en annan vaktmästare Jonas Amasius för ”du Skielm, hundzft. [hundsfoft] och Tysk”.⁸² Ett annat förolämpningsmål innefattade två skräddare, varav åldermannen Tuomas Tuomaanpoika (Thomas Thomasson) var av finsk och Hans Hinrich Meijer av tysk (lybsk) härstamning. Vittnenas uttalanden skilde sig avsevärt från varandra, men båda parterna hade hur som helst skymfat varandra. Bland andra förolämpningar som ”Ämbetsförderfware” och ”drafätare” hade de kallat varandra för ”finskt Swijn” respektive ”Lybiskt Swijn”.⁸³

Vanligen låg någon handelsrelaterad tvist bakom förolämpningarna i tidigmoderna städer. Etnicitet var emellertid inte betydelselöst, även om det i förolämpningarna inte var fråga om etnisk förföljelse. Eftersom förolämpningar med etniska kännetecken i flera fall behandlades i rätten, uppfattades de dock som allvarliga. I bråket mellan vaktmästarna hade

80 RA (Finland). Nyens kämnärsrätt 1694, n:19, s. 396–398; Nyens rådstugurätt 1694, n:8, s. 222–226, 228–229. Jænisch ”poike” Pähl Pählson hade förolämpats och överfallits av handelsmännen Matthias Pylses handelspojke Matte Davidson och Jacob Boismans handelspojke Larss Brusison. Davidson dömdes till böter, totalt 15 dsm, medan Brusison dömdes att frige sig genom sexmannaed.

81 Om konflikter i Nyen, se Kepsu 2018, s. 80–82.

82 RA (Finland). Nyens kämnärsrätt 1694, n:19, s. 117–118. Vaktmästare Persson hade inget minne av händelsen, men bad om ursäkt och bedyrade att han bara visste ära och gott om Amasius. Därmed förlikades parterna.

83 RA (Finland). Nyens kämnärsrätt 1693, n:18, s. 133–134, 144–146. Det är oklart hur målet slutade.

dessutom ordet ”tysk” använts som sådant, utan sedvanliga epitet som ”hund” eller ”svin”.⁸⁴

Den tyska borgareliterna i Nyen använde sig av vissa exkluderande strategier, särskilt äktenskap inom gruppen. Den verkar också ha uppfattats som en avvikande grupp, åtminstone delvis. Handelsfamiljerna i Nyen kunde emellertid inte exkludera sig helt och hållet, därtill var miljön alltför finsk-svensk och i viss mån även rysk. Här kan man dra paralleller till tyskarna i Viborg, för vilka det enligt J.W. Ruuth var omöjligt att distansera sig helt och hållet från det övriga borgerskapet i staden.⁸⁵ På samma gång var Nyen ändå en såpass tysk miljö, med tysk församling och skola, att de tyska kulturella inslagen fortlevde. Situationen kan jämföras med förhållandena i Helsingfors eller Fredrikshamn. De tyskbördiga borgare från Nyen som i samband med stora nordiska kriget flydde eller flyttade till de här städerna försvenskades snabbt.

Frihet genom lojalitet

Det ledande borgerskapet i Nyen, i synnerhet släktgruppen dominerad av familjerna Hueck och Luhr, innehade en ansenlig makt i staden. Gruppen dominerade handeln, kreditmarknaden och en stor del av manufakturvärdet. Den drev sågverk, skeppsbyggerier och beviljade lån till det övriga borgerskapet. Släktgruppen förändrades i viss mån under de sista decennierna av 1600-talet, främst genom att Johan Henrik Frisius och familjen Blom anknöts starkare till gruppen. Nätverken i Nyen var trots enstaka familjers dominans förhållandevis öppna, vilket till stor del motsvarar principerna i en nätverksstad. Det framträder också i utvecklingen efter 1703, när Nyen förstördes till grunden och borgerskapet flydde till olika städer i Östersjöregionen. Nya nätverk bildades under flyktningåren, men kontakterna mellan de forna nyenska handelsfamiljerna fortlevde ända fram till utbrottet av hattarnas ryska krig 1741.⁸⁶

84 Se även Kepsu 2019, s. 480. Även på den ingermanländska landsbygden uppmärksammades specifikt det tyska inslaget i samband med tvister mellan den lokala allmogen och tyska eller balttyska godsherrar. Se Kepsu 2014, s. 181–182.

85 Ruuth 1906, s. 310–311. Bland tyska grosshandlare i Stockholm eller engelska handelsmän i Narva har man funnit en tydligare exkludering, se Grimshaw 2018; Ågren 2010.

86 Om det nyenska nätverket efter 1703, se Kepsu 2020.

Centralregeringen i Stockholm eftersträvade en striktare kontroll av städerna i Östersjöprovinserna under Karl XI:s regentperiod, närmast i mitten av 1680-talet. Det skedde genom en centraliseringspolitik, bland annat utnämmandet av för kronan lämpliga borgmästare, samt vissa kulturella och symboliska integrationsåtgärder, som svärandet av trohetseder. Generalguvernören för Ingermanland och Kexholms län samt justitieborgmästaren i Nyen var de personer som innehade nyckelroller i förhållandet mellan stat och stad.

Statsmakten i det svenska stormaktsväldet ville med andra ord stärka sin kontroll över städernas magistrater, även i Nyen, men relationerna var komplexa.⁸⁷ Nyen utvecklades inte till en regelrätt statsstyrd stad, men kronan lyckades dock integrera det ledande borgerskapet i Nyen förhållandevis väl i staten. Det underlättades av att staden saknade egna privilegier och att handelsmännen i Nyen inte hade en lika stark position som det ledande borgerskapet i exempelvis grannstaden Narva.

De mäktigaste borgarna i Nyen förefaller ha visat sig lojala mot kronan. Det verkar ha varit ett strategiskt val, eftersom de därmed erhöll en viss rörelsefrihet inom handeln. Om de höll sig inom vissa ramar kunde de förmodligen agera förhållandevis fritt. Kronans, eller rättare sagt generalguvernörens, stöd var dessutom en förutsättning för upprättandet av sågverk och skeppsbyggerier. Kronan och det ledande borgerskapet hade med andra ord gemensamma intressen, och samarbete visade sig vara mer effektivt än konflikt. Nyen hade därmed också drag av en privatiserad monopolstad, där staten till stor del överlät ansvaret av den ekonomiska utvecklingen till det ledande borgerskapet. Eliten erhöll betydande inkomster, men även staten fick sin andel, till exempel som ökade tull- och licentinkomster.

Nyens strategiska läge som gränsstad med både en viktig militär och ekonomisk ställning medförde dock att centralregeringen innehade betydande intressen i staden. Det ledande borgerskapets ställning var därmed ambivalent. Även om kronans grepp knappast kändes särdeles starkt i det vardagliga handelsmannalivet för den tyskbördiga eliten i Nyen, var centralregeringen angelägen om att hålla ett vakande öga på staden och dess

87 Bergman 2012, s. 37.

borgerskap. Det kunde inte regera i staden utan centralmaktens insyn utan var tvungen att beakta kronans intressen. Det tyder på att en stads strategiska betydelse, i synnerhet militära, spelade en avgörande roll vad gäller borgareliters autonomi.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet, Finland

Nyens rådstugurätt 1684–1685, 1687–1688, 1690–1691, 1694–1698, n:1–2, n:4–5, n:8–12

Nyens kämnärsrätt 1693–1694, n:18–19

Avkortningsbok för Ingermanland 1688, vol. 9759

Släkten Donners arkiv 10

Riksarkivet, Sverige

Kommerskollegium, registratur 1690, 1695, 1696, B I a:29, B I a:38, B I a:39

Kommerskollegium, kungliga brev och remisser 1693, E I a:14

Livonica II:187, 189 (mf. FR 88–89, RA Finland)

Livonica II:213

Litteratur

Aalto, S. (2016): *Kronostaden. Estnässkatans Helsingfors 1640–1721*, Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Aminoff, T. G. (1980): 'Borgerskapet i Narva och Nyen 1640', *Genos*, 41, s. 121–138.

Antunes, C. (2010): 'Early Modern Ports, 1500–1750', *European History Online* (EGO), Mainz: Institute of European History (IEG), <http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/courts-and-cities/catia-antunes-early-modern-ports-1500-1750> (hämtat 22.11.2021).

Archer, I. A. (2000): 'Politics and Government 1540–1700', i Clark, P. (red.), *The Cambridge Urban History of Britain*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 235–262.

Bergman, K. (2012): *Pest, produktion och politisk kultur. Studier i statsbildning och örlogsstadens tidigmoderna historia*, Göteborg: Makadam.

Dalhede, C. (2018): 'Foreign Merchants in Early Modern Sweden. A Case of Inter-marriage, Trade and Migration', i Naum, M. & Ekengren, F. (red.), *Facing Otherness in Early Modern Sweden. Travel, Migration and Material Transformations 1500–1800*, Woodbridge: Boydell Press, s. 145–168.

- Donner, O. (1891): *Släkten Donner i Finland*, Helsingfors.
- Dørum, K. (2018): *Arendal før kjøpstaden. Fram mot 1723*, Oslo: Cappelen Damm.
- Eng, T. (2001): *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Studia Historica Upsaliensia 201, Uppsala: Uppsala universitet.
- Florén, A. (1998): 'Ändlös var raden av svarta valloner. Tankar kring identitet, främlingskap och valloner', i Florén, A. & Karlsson, Å. (red.), *Främlingar – ett historiskt perspektiv*, Opuscula Historica Upsaliensia 19, Uppsala: Uppsala universitet.
- Fontaine, L. (2014): *The Moral Economy. Poverty, Credit and Trust in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedrichs, C. R. (1995): *The Early Modern City 1450–1750*, London: Longman.
- Glete, J. (2002): *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-military States, 1500–1660*, London & New York: Routledge.
- Glete, J. (2007): 'Cities, State Formation and the Protection of Trade in Northern Europe, 1200–1700', i Brand, H. & Müller, L. (red.), *The Dynamics of Economic Culture in the North Sea and Baltic Region: In the Late Middle Ages and Early Modern Period*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, s. 13–23.
- Grimshaw, A. (2018): 'Aspects of "British" Migration to Sweden in the 17th Century', i Naum, M. & Ekengren, F. (red.), *Facing Otherness in Early Modern Sweden. Travel, Migration and Material Transformations 1500–1800*, Woodbridge: The Boydell Press, s. 169–186.
- Huldén, L. & Tandefelt, M. (2002): 'Gräl mellan viborgare på 1600-talet', i Tandefelt, M. (red.), *Viborgs fyra språk under sju sekel*, Helsingfors: Schildts, s. 115–136.
- Jangfeldt, B. (1998): *Svenska vägar till S:t Petersburg. Kapitel ur historien om svenskarna vid Nevans stränder*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Karonen, P. (1995): "Raastuvassa tavataan". *Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana*, Studia Historica Jyväskyläensia 51, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Karonen, P. (2017): 'Royal Mayors (1620–1700): The Bane of the Burghers, the Crown's Scourge, Effective Developers of Urban Government?', i Karonen, P. & Hakanen, M. (red.), *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*, Studia Fennica Historica 23, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 219–245.
- Katajala, K. (1994): *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*, Historiallisia Tutkimuksia 185, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Kepsu, K. (2014): *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 193, Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica.

- Kepsu, K. (2017): 'The Unruly Buffer Zone. The Swedish Province of Ingria in the late 17th Century', *Scandinavian Journal of History*, 42 (4), s. 414–438.
- Kepsu, K. (2018): 'Niin kauaksi kuin Itämeren riittää. Merenkulku, laivanvarustus ja haaksirikot 1600-luvun lopun Nyenissä ja Narvassa', i Huhtamies, M. & Granqvist, J.-M. (red.), *Onnettomuus ja onni. Kauppalaivojen haaksirikot ja pelastustoiminta Itämerellä 1600–1800-luvuilla*, Historiallisia tutkimuksia 279, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 60–97.
- Kepsu, K. (2019): 'Stad och stat. Nyen, migrationen och borgarna under 1600-talets andra hälft', *Historisk Tidskrift för Finland*, 104 (4), s. 461–492.
- Kepsu, K. (2020): 'Det nyenska nätverket. Borgarna från staden Nyen i Viborg, Helsingfors och Fredrikshamn', i Tandefelt, H. et al. (red.), *Köpa salt i Cádiz och andra berättelser. Festskrift till professor Henrik Meinander den 19 maj 2020*. Helsinki: Siltala, s. 130–145.
- Kepsu, K. (2021): 'The Burghers of Nyen as Creditors and Suppliers in the Great Northern War 1700–1714', i Granqvist, J.-M. & Talvitie, P. (red.), *Civilians and Military Supply in Early Modern Finland*, Helsinki: Helsinki University Press.
- Kepsu, S. (1995): *Pietari ennen Pietaria. Nevansuun vaiheita ennen Pietarin kaupungin perustamista*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kuisma, M. (2006): *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura. 2. reviderade upplagan (1993).
- Küng, E. (2011): 'Vattensågar och skeppsbyggande i Ingermanland under 1600-talets senare hälft', *Historisk Tidskrift för Finland*, 96 (1), s. 2–34.
- Küng, E. (2006): 'Die Entwicklung der Stadt Nyen im zweiten Viertel des 17. Jahrhunderts', in Laur, M. & Brüggemann, K. (utg.), *Forschungen zur baltischen Geschichte 1*, Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, s. 87–99.
- Lotman, P. (2007): 'Der Kirchenstreit zwischen schwedischen und deutschen Geistlichen in Nyen', i Laur, M. & Brüggeman, K. (utg.), *Forschungen zur baltischen Geschichte 2*, Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, 9–23.
- Lundén Cronström, I. (red.) (1971): *Släktbok. Ny följd II: 3–4*, SSLF 412, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Luther, G. (1969): 'Hinnel. Ett fynd i Laguska samlingen', *Genos*, 40, s. 85–96.
- Luther, G. (1976): 'Frisius – Frisenheim', *Genos*, 47, s. 43–47.
- Magnusson, L. (2009): *Nation, State and the Industrial Revolution. The Visible Hand*, London & New York: Routledge.
- Müller, L. (2019): *Neutrality in World History*, Themes in World History, New York & London: Routledge.
- Möller, P. & Luther, G. (1981): "'Dhe Nyensche" hemma och i Stockholm', *Genos*, 52, s. 81–101.
- Naber, J. (1995): *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704*, Opuscula Historica Upsaliensia 15, Uppsala: Uppsala universitet.

- Ojala, J. (1999): *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukapungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700- ja 1800-luvulla*, Bibliotheca Historica 40, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Parland-von Essen, J. (2010): *Affärer, allianser, anseende. Konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820*, Helsingfors: Schildts.
- Ruuth, J. W. (1906): *Viborgs stads historia. Andra bandet*, Viborg: Viborgs stad.
- Sandberg, R. (2003): 'The State and the Integration of the Towns of the Provinces of the Swedish Baltic Empire', i Stadin, K. (red.), *Baltic Towns and Their Inhabitants. Aspects on Early Modern Towns in the Baltic Area*, Huddinge: Södertörns högskola, s. 10–26.
- Soom, A. (1940): *Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636–1656*, Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae 32, Tartu: Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised.
- Stadin, K. (2007): 'Att ta territoriet i besittning. Generalguvernörerna och maktens legitimering i provinserna', *Scandia*, 73 (1), s. 7–25.
- van Tielhof, M. (2002): 'The Mother of All Trades'. *The Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century*, The Northern World 3, Leiden/Boston/Köln: Brill.
- von Bonsdorff, C. (1891): *Nyen och Nyenskans. Historisk skildring*, Acta Societatis Scientiarum Fennicæ 18, Helsingfors.
- www.frisenheim.se: *Johan Henrik Frisenheim, Karolinen som aldrig gav upp*, www.frisenheim.se (hämtat 22.11.2021).
- Ågren, K. (2010): 'Etniska nätverk bland 1700-talets grosshandlare', i Andersson, G. & Nyberg, K. (red.), *Kommers. Historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, Opuscula Historica Upsaliensia 42, Uppsala, Uppsala universitet, s. 27–36.